

การเดินทางของความรู้ ด้านวัฒนธรรมและ คติชนในจังหวัดชายแดน ภาคใต้

เมื่อไม่นานมานี้ ผมได้รับการเชิญชวนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ให้ไปเสนอข้อคิดเห็นต่อชุดวิจัยโครงการ ศ.ดร.สุวิไล เปรมศรีรัตน์ ด้านภาษาและวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้ ชุดวิจัยนี้ประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อยๆ กว่า 10 โครงการ แต่ผมถนัดที่จะเสนอข้อคิดเห็นเพียงงานที่มีเนื้อหาด้านภาษา วัฒนธรรม และคติชนเพียง 5 โครงการ เพราะคิดว่ามีข้อมูลพื้นฐานระดับหนึ่งในอันที่จะเสนอกรอบคิด และรายละเอียดบางประการ อันจะสะท้อนให้เห็นถึงสถานะของงานวิจัยชุดดังกล่าว บนองคาพยพของความรู้ว่าด้วยท้องถิ่นชายแดนใต้

ดังนั้น สิ่งที่ผมจะนำเสนอต่อไป จึงอาจจะเป็นกรอบความคิดและความรู้สึกกว้างๆ จากการได้เห็นงานที่ผมสนใจ 5 เรื่องด้วยกัน คือ เรื่อง “รวบรวมนิทานและตำนานพื้นบ้านในอำเภอไม้แก่น จังหวัดปัตตานี” เรื่อง “คติชนวิทยาของมลายูในจังหวัดปัตตานี: ศึกษาผ่านสุภาสิตและสำนวนสอนสั่ง” เรื่อง “การศึกษาและรวบรวมวรรณกรรมมุขปาฐะมลายูถิ่นในพื้นที่เกาะดามะลัง จังหวัดสตูล” เรื่อง “การศึกษาวิธีการตั้งชื่อของชาวไทยมุสลิมเชื้อสายมลายูในพื้นที่อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส” และ “การศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นปาตานีในกีตาบยาวิ”

งานศึกษาทั้งหมดนี้ มีจุดร่วมกัน 2 อย่าง หนึ่งก็คือ ผู้วิจัยเป็นนักวิชาการทั้งรุ่นกลางและรุ่นใหม่ที่เป็นมลายูมุสลิมในพื้นที่ทั้งหมด ซึ่งบนเส้นทางการศึกษาวัฒนธรรมชายแดนใต้ เราไม่เคยเห็นปรากฏการณ์ที่นักวิชาการมลายูสนใจวัฒนธรรมมากไปกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์บาดแผล และศาสนามาก่อนเลย อย่างที่สอง เป็นการศึกษาคติของกลุ่มชนในอาณานิคม 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เรียกได้ว่าเป็น “คติชนศึกษาใน 5 จังหวัด” เป็นการศึกษาแนวคิด ความเชื่อ การแสดงออกผ่านสิ่งที่เรียกว่า “คติชน” หรือ folklore ซึ่งคำๆ นี้เอาเข้าจริงแล้วก็มีความหมายค่อนข้างกว้าง และมีพัฒนาการเรื่อยมา ในประเทศไทยเอง แนวคิดเรื่องการศึกษาคติชนนี้ปรากฏโดยนักปกครองและนักวิชาการชนชั้นสูงมานาน ดังจะเห็นได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5

การศึกษาคติชนในฐานะของ “ศาสตร์” หรือเป็น “วิทยา” อย่างหนึ่งนั้นเริ่มมาปรากฏชัดเจนในหมู่นักวิชาการชนชั้นกลางก็เมื่อทศวรรษ 2500 นี้เอง โดยเรียกวิชาการศึกษาคติชนว่า “คติชนวิทยา” ซึ่งตรงนี้ ถ้าหากดูจากชื่อเรื่องงานวิจัยเรื่อง “คติชนวิทยาของมลายูมุสลิมจังหวัดปัตตานี” ที่ศึกษาผ่านสุภาษิตและสำนวนสอนสั่งแล้ว เราจะทำให้ถูกคาดหวังว่า งานชิ้นนี้จะ “ศึกษาการศึกษา” คติชน หรือศึกษาความรู้ทางด้านคติชนของกลุ่มชนไม่ใช่ตัวการศึกษาคติของกลุ่มชนผ่านการแสดงออกทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ

มีการถกเถียงกันพอสมควรเรื่องคำเรียกภาษาไทย ว่าเราจะใช้คำอะไรแทน folklore ดี มีคนเสนอว่า คติชาวบ้าน ในช่วงแรกๆ ต่อมาก็เสนอ “คติชน” เพื่อให้ความหมายมันกว้างขึ้น ครอบคลุมกลุ่มคน

ที่มีขนาดใหญ่ขึ้น อาจารย์ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์เองก็เรียกว่า “วัฒนธรรมพื้นบ้าน” ในความหมายของ folklore ปัจจุบันแม้จะยังไม่ลงเอย แต่ความตกลงของกลุ่มนักวิชาการก็ดูจะคืบคลานกับคำว่า “คติชน” มากกว่า

การศึกษาคติชนในช่วงแรกๆ ของไทยนั้นแม้ว่าจะเริ่มต้นสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ตอนนั้นก็ยังเป็นการศึกษาแบบพรรณนาในลักษณะของชาติพันธุ์วรรณนาที่ผู้ปกครองและนักวิชาการจากชนชั้นสูงใช้คติชนเพื่อการทำความรู้จักท้องถิ่นที่อยู่ในวงรัศมีแห่งอำนาจ คือเป็นการศึกษาเพื่อเปิดทางให้กับ การปกครองแบบรวมศูนย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้การปกครองแบบรวมศูนย์นั้นมีความกระชับแน่นมากขึ้น ซึ่งจะไปแล้วก็เหมือนกับการเปิดทางของวิชามานุษยวิทยา สังคมวิทยาของนักวิชาการอเมริกันที่เข้ามาศึกษาเมืองไทยในช่วงทศวรรษ 1950-1960 เพื่อสร้างมโนทัศน์คำว่า “หมู่บ้าน” ขึ้นมาให้เป็นหน่วยวิเคราะห์และหน่วยการพัฒนา โดยอเมริกันนั้นมุ่งใช้ความรู้เหล่านี้ในบริบทของสงครามเย็น ขณะที่สังคมไทยเองก็ต้องการวิชาความรู้แบบนี้เพราะมันส่งเสริมรัฐประชาชาติและความเป็นสมัยใหม่ที่เราเฝ้ารอ ซึ่งประเด็นนี้อาจารย์ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ ได้ศึกษาเอาไว้ที่น่าสนใจ

**ชาวบ้านแถบนี้
มักจะไม่นิยมการจดบันทึก
แต่มักจะให้ความสำคัญ
กับการเล่ามากกว่า
ซึ่งในมุมมองของผม ผมรู้สึกว่าการที่คนชอบเล่านี้มันน่าสนใจ
ไม่แพ้การจดบันทึก ในแง่ของ
การสร้างคำอธิบายให้สัมพันธ์
กับบริบทที่สดใหม่อยู่เสมอ**

การศึกษาคติชนที่เป็นสาขาวิชา เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษปลายทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งข้อมูลพัฒนาการนี้ ในงานเรื่อง “คติชนวิทยาของมลายูมุสลิมฯ” ก็ปริทัศน์เอาไว้แล้วประมาณ 40 หน้า ซึ่งถือว่ายาวอยู่เมื่อเทียบกับ เป็นการศึกษาไฮโลมีคนอ่านเพื่อเข้าสู่นิยามความหมายของ “สุภาชิตและสำนวน” แต่สิ่งที่การปริทัศน์ไม่ได้พูดถึงก็คือ การคลี่คลายขยายตัวของความหมายของคำนั้นว่ามันสัมพันธ์กับปฏิบัติการทางวิชาการด้วย พูดง่าย ๆ ก็คือ เมื่อคำมันเปลี่ยน ขอบเขตของความหมายก็เปลี่ยน ที่นี้บรรดาพฤติกรรมต่างๆ ของผู้เกี่ยวข้องวิธีในการศึกษา กลุ่มประชากร กลุ่มข้อมูล ก็ย่อมที่จะเปลี่ยนด้วย ไม่ใช่เนี่ยก็อยากที่จะเปลี่ยนก็เปลี่ยน แต่มันเปลี่ยนเพื่อสร้างหรือตอบสนองวาทกรรมทางสังคมบางอย่าง อย่างกรณีการเปลี่ยนแปลงจากคำว่า “คติชาวบ้าน” มาเป็น “คติชน” ก็เพราะนักวิชาการรู้สึกว่า ทำไมจะต้องมาหมกมุ่นอยู่แต่กับคำว่า “ชาวบ้าน” เพราะคำๆ นี้มันชวนให้คิดถึงข้อมูลที่แคบๆ ชวนให้คิดถึงกลุ่มชนกลุ่มหนึ่งที่ยังคงมีวิถี

ชีวิตแบบดั้งเดิม เป็นคนพื้นเมือง เป็นคนชนบท สิ่งที่ติดพ่วงมากับคำๆ นี้ก็คือ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่ผู้ศึกษามีเหนือชาวบ้านด้วย ซึ่งกระแสแบบนี้เริ่มชัดขึ้นในช่วงกลางทศวรรษ 2520 ถึงต้นทศวรรษ 2530 โดยนักวิชาการเห็นว่าชาวบ้านนั้นไม่ใช่แค่เพียงชาวบ้าน แต่มีภูมิปัญญา มีองค์ความรู้ที่เป็นแบบเฉพาะ ที่เหมาะสมกับวิถีและภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นนั่นเอง

ในบรรยากาศแบบนี้ เมื่อมีการศึกษากลุ่มชนจึงมักจะเป็นการศึกษาภูมิปัญญาด้วย คติชนที่แสดงออกผ่านเครื่องมือเครื่องใช้ วรรณกรรม สุภาชิตคำพังเพย จึงกลายเป็นวัสดุในการวิเคราะห์ยืนยันถึงภูมิปัญญาของกลุ่มชน

ความตื่นตัวในการศึกษาท้องถิ่นที่เข้มข้นขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นการตื่นตัวเพราะความสนใจว่าท้องถิ่นก็มีคุณค่า มีภูมิปัญญา มีเรื่องเล่าเป็นของตัวเอง มีวรรณกรรมเป็นของตัวเอง แต่เมื่อความตื่นตัวนี้เกิดขึ้นในบริบทที่สำนึกเรื่องความเป็นไทยแน่นหนาแล้ว การศึกษาท้องถิ่นในช่วงนี้จึงเป็นการศึกษาบนฐานของการพยายามยืนยันว่า ท้องถิ่นก็เป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยมาเนิ่นนาน แม้แต่ในหมู่นักวิชาการท้องถิ่นเองก็ศึกษาเพื่อยืนยันสิ่งนี้ คล้ายๆ กับสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ให้หัวเมืองต่างๆ เขียนประวัติของเมือง โดยให้สืบค้นเอานิทานหรือตำนานเก่าๆ เข้าไปเป็นประวัติเมืองตอนต้นด้วย เพื่อยืนยันให้เห็นความสืบเนื่องหรือต่อเนื่องของเมืองนั้นๆ ที่มีมาตั้งแต่โบราณ (ไม่อาจนับเวลาได้ ตามระบบเวลาของนิทานหรือตำนาน)

ในกระแสการศึกษาท้องถิ่นยุคนี้ แนวนิยมที่ทำกันมากอย่างหนึ่งก็คือ “การเก็บรวบรวมวรรณกรรม” หรือ “ข้อมูลทางคติชนอื่นๆ” โดยมีการจัดแสดง 2 แบบ แบบหนึ่งคือการศึกษาทาง

วิชาการ มุ่งงานศึกษาคติชนและวรรณกรรมท้องถิ่น
เกิดขึ้นมากมายในช่วงทศวรรษ 2520-2530 การจัด
แสดงอีกแบบหนึ่ง คือการแสดงในพิพิธภัณฑ์
ท้องถิ่นต่างๆ ผ่านศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัด ที่
เกิดขึ้นทั่วประเทศในช่วงปลายทศวรรษ 2510

การจัดแสดง 2 แบบที่ผมว่า ดูผิวเผินเหมือน
กับมีความแตกต่างกัน แต่ผมคิดว่ามันมีลักษณะ
ร่วมกันอย่างหนึ่ง และเป็นหัวใจของวิธีการศึกษา
คติชนในยุคนี้เลยก็คือ ทั้ง 2 รูปแบบมันเป็นการ
collected และ classified ข้อมูล และอธิบายให้
ความหมายแก่ข้อมูลนิดๆ หน่อยๆ เหมือนที่เราเห็น
ป้ายอธิบายเวลาเราไปเที่ยวพิพิธภัณฑ์ต่างๆ ในช่วง
เวลานี้เราจึงยังไม่เห็นวิธีการศึกษาข้อมูลท้องถิ่น
ที่ลึกมากไปกว่าการเก็บรวบรวม จำแนก และ
วิเคราะห์ภาพสะท้อนด้านต่างๆ ทั้งภูมิปัญญา
โลกทัศน์ ชีวทัศน์ โดยวิธีการหนึ่งที่นิยมนำมาใช้
คือการวิเคราะห์ภาษาและความหมาย เหมือนกับ
การวิเคราะห์ตัวบทวรรณกรรม ที่พยายามจะมุง
มองหาความหมายแก่นแท้ของอะไรบางอย่างที่จะ
สะท้อนถึงแก่นแท้ของท้องถิ่นเจ้าของวรรณกรรม
หรือเจ้าของคติชนนั้นด้วย

ปรากฏการณ์ตามที่ผมพูดข้างต้น สะท้อนให้
เห็นว่าในระยะแรกๆ ในสังคมวิชาการไทย คติชน
วิทยาเป็นสาขาวิชาน้องใหม่ที่ขาดแคลนวิธีวิทยา
หรือเครื่องมือเครื่องมือของตัวเอง คติชนวิทยาเริ่มมี
ระเบียบวิธีเป็นของตัวเองก็ประมาณปลายทศวรรษ
2520 - ทศวรรษ 2530 แต่ก็ยังเป็นระเบียบวิธีที่
หยิบยืมและประยุกต์มาจากศาสตร์อื่นๆ เช่น
วรรณกรรม สังคมวิทยา มานุษยวิทยา การสื่อสาร เช่น
มีการศึกษาบทบาทและหน้าที่ของนิทานพื้นบ้าน
ว่าตอบสนองผู้คนในชุมชนอย่างไร มันถึงยังคงอยู่
หรือการศึกษาคติชนประเภทนิทานในฐานะของ
การแสดงออก คือมีการจัดบันทึกบริบทสิ่งแวดล้อม
สีหน้าผู้ฟัง ผู้เล่า จนปัจจุบันก็มีการศึกษาอัตลักษณ์
ศึกษาคติชนสร้างสรรค์ที่ให้ความสำคัญกับการปรับ
ประยุกต์ใช้เพื่อสร้างมูลค่าของชุมชน มากกว่าที่จะ
ศึกษาเพื่อแสวงหา “แก่นแท้” ของความเป็นชาวบ้าน
เหมือนที่ผ่านมา ซึ่งคติชนสร้างสรรค์นี้ก็เป็นทฤษฎี
ที่นำเสนอโดยอาจารย์ศิริพร ณ ถลาง

มาถึงปัจจุบันแนวการศึกษาคติชนปัจจุบันจึง
ค่อนข้างขยายตัวออกไปมาก จะเห็นได้ว่า เริ่มจาก
การแสวงหา “แก่นแท้” ของกลุ่มชน มาสู่การศึกษา

“การไม่มีแก่นแท้” คือมองว่า กลุ่มชนเขา “ใช้งาน” คติชนอย่างไร เพื่อตอบสนองตัวตนในปัจจุบันขณะของเขา เขาเล่านิทานนั้นๆ ในสถานการณ์นั้นๆ ในพื้นที่นั้นๆ เพื่อนำเสนอตัวตนอย่างไร

ผมคิดว่า บนเส้นทางพัฒนาการที่พูดมานี้ คติชนชายแดนใต้ ค่อนข้างที่จะซับซ้อนมาก เหตุปัจจัยอันหนึ่งก็คือ เรื่องของความรุนแรง และเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ แต่ผมคิดว่า เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นก็คือ ชาวบ้านแถบนี้มักจะไม่นิยมการจดบันทึก แต่มักจะให้ความสำคัญกับการเล่ามากกว่า ซึ่งในมุมมองของผม ผมรู้สึกว่าการที่คนชอบเล่านี้มันดีกว่าการจดบันทึก ในแง่ของการสร้างคำอธิบายให้สัมพันธ์กับบริบทที่สดใหม่อยู่เสมอ เพราะว่าการไม่จดบันทึกจะทำให้สิ่งต่างๆ ที่นักวิชาการจะเข้าไปศึกษานั้นมัน “ไม่มีสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นแก่นแท้” ให้อ้างอิงถึง การเล่าสดๆ จะทำให้เรื่องมีความเป็น

ปัจจุบันอยู่ทุกขณะที่เล่า ซึ่งมันจะตอบสนองการวิเคราะห์ได้ดีว่า ทำไมเขาจึงเล่าเช่นนั้น เขาต้องการนำเสนอตัวตนของตัวเอง ตัวตนของชุมชนอย่างไร จึงเล่าเช่นนั้น มันทำให้เราเข้าใจกับดักและหลุมพรางของการให้ข้อมูลโดยชาวบ้านด้วยว่า เขาไม่ได้เล่า เพราะมันมีเรื่องราวที่มีแก่นสารเป็นแบบตายตัวอยู่แล้ว แต่เขาเล่าเพื่อให้เข้ากับสภาวะที่เขาพบเจออยู่ตอนนั้น และบางที เขาก็เล่าเพราะเห็นว่าเราต้องการฟัง เขาเล่าสิ่งที่เราอยากฟัง

บนเส้นทางพัฒนาการของการศึกษาคติชนในประเทศไทย ที่ผมได้ย้อนย่อมา จึงอาจนำไปสู่คำตอบได้ว่า งานศึกษา 4-5 เรื่องนี้จัดวางตัวเองเอาไว้บนจุดไหน ผมคิดว่าความน่าสนใจของงานชุดนี้ คือการไม่อิงขงขอบว่า คติชนศึกษาของเราเดินทางมาอย่างไร ในเมื่อความจำเป็นในการ collected และ classified ข้อมูลคติชนในชายแดนภาคใต้ยังมีอยู่ เราก็ต้องทำ เพราะก่อนหน้านี้ก็ไม่ค่อยมีคนสนใจทำมากนัก สำหรับการศึกษานิทานเท่าที่เห็นก็มีงานศึกษาเพียง 4-5 เรื่อง คติชนด้านอื่นๆ ก็มักจะเป็นนักวิชาการไทยพุทธศึกษา เช่น งานกองใหญ่ มาก ของอาจารย์อนันต์ วัฒนานุกร อาจารย์ประพนธ์ เรืองณรงค์ ส่วนนักวิชาการมลายู ในยุคทศวรรษ 2510-2520 ก็มักจะให้ความสนใจกับประวัติศาสตร์มากกว่า ข้อมูลคติชนจึงยังคงถูกทิ้งไว้ รอให้นักวิจัยชุดนี้เข้ามาค้นพบ

ผมเชื่อว่างานศึกษาชุดนี้ที่มุ่งความสนใจไปที่การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์เบื้องต้น จะมีประโยชน์ต่อการศึกษาคือต่อยอดข้อมูลทางคติชนเหล่านี้ต่อไป เพราะว่า นักวิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลสำคัญๆ เอาไว้ให้แล้ว ที่สำคัญ ทำให้เห็นว่าชาวมลายูในรั้วการศึกษา มีความตื่นตัวทางด้านวัฒนธรรมมากแล้ว นอกจากความตื่นตัวด้านประวัติศาสตร์การเมือง และศาสนาที่เคยเป็นมา ■

